

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

Микола ІЛЬКІВ-СВИДНИЦЬКИЙ:

*Палеографія и кодикология: 300 лет после Монфокона.
Материалы Международной научной конференции, Москва, 14–16 мая 2008 г. /
редкол.: Б. Л. Фонкич (отв. ред.) и др. Москва, 2008. 295 с.*

Збірник видано за результатами міжнародної наукової конференції з палеографії та кодикології, приуроченої до 300-ліття з дня виходу у світ книги бенедиктинця Конгрегації Св. Мавра Бернара де Монфокона “Paleographia graeca sive de ortu et progressu litterarum graecarum...”. Поява цієї книги у серпні 1708 р. в Парижі спричинилася до запровадження нового терміну – “грецька палеографія”. Основи палеографії як науки були закладені колегою і братом по ордену Жаном Мабільйоном ще у 1681 р. Б. Монфокон вперше точно датував і локалізував низку візантійських рукописів, подав принципи їх каталогізації, що можна розцінювати як один із початкових етапів у формуванні ще однієї нової науки – “археології книги”, тобто кодикології. Фактично, від моменту появи книги Б. Монфокона ведуть свій повноцінний відлік три майбутні спеціальні історичні науки книгознавчого циклу: грецька та латинська палеографія й кодикологія (за спрямуванням також грецька).

У 2008 р. виповнилося 300 років з дня виходу доленосної книги вченого-мавриста, символічна дата для того, щоб підвести підсумки розвитку, зміни підходів, вдосконалення існуючих і розробки нових методик у сфері палеографії та кодикології. Осередками, які долучилися до таких сумарних і ретроспективних підсумків, стали Центр “Палеографія, кодикологія, дипломатика” (Інститут Всезагальної історії РАН), який очолює відомий російський кодиколог і палеограф Борис Фонкич у співпраці з кафедрою джерелознавства і допоміжних історичних дисциплін Історико-архівного інституту Російського державного гуманітарного університету. Саме вони виступили організаторами міжнародної наукової конференції.

Всього у збірнику опубліковано 37 статей відомих фахівців із Росії, України та інших країн у сферах латинської, кириличної, грецької палеографії та кодикології. Статті дуже різнопланові за змістом і колом питань, які в них пропонуються до уваги науковців.

Латинський (західний) блок представлений п’ятьма публікаціями. Відкриває цю частину невелика стаття молодого, але вже відомого фахівця Олени Антонєць “Античні автори про появу пергаменту в греко-римському світі”. Це тема, недостатньо відома і висвітлена в російській історіографії; її, проте, неодноразово досліджували іноземні науковці (класична публікація Р. Джонсона 1970 р.). З російського боку подібна стаття з’явилася з-під пера Володимира Боруховича ще 1960 р., у ній вивчалися “Свідчення античних авторів про виробництво папіруса-паперу в Єгипті”. Всього збереглося 6 “історій” (по три у грецькій та латинській літературі).

Попри легендарний характер повідомлень античних авторів, все ж у їхніх текстах відображені реалії, які заперечити неможливо. Йдеться про правління Птолемея VI Філометора, яке співпало з важким економічним і політичним становищем Єгипту і було позначене військовою кампанією сирійського царя Антіоха IV Епіфана (175–164 рр. до н. е.). Брак папірусу на ринку Пергама спровокував освічені кола до

використання іншого матеріалу – пергаменту, що вже був відомий у той час на теренах Парфії. Пов'язувати появу нового матеріалу з Пергамом буде історично некоректно. Знайомство давнього Риму з пергаментом дійсно відбулося за посередництва пергамських вчених в середині II ст. до н. е., що антична історіографія та література потрактувала як факт його винайдення. Під це підводилося також інтелектуальне протистояння Александрійської й Пергамської бібліотек в особах їх очільників – Арістарха Самофракійського й Кратета Малоського.

Російська національна бібліотека (раніше Державна публічна бібліотека ім. М. Я. Салтикова-Щедріна; далі РНБ) здавна славиться своєю збіркою латинських рукописів, яка вже має свою окрему історію дослідження і каталогізації. Станом на 2008 р. працівник відділу рукописів РНБ Ольга Бльоскіна здійснила спробу комплексного аналізу історії, результатів і перспектив дослідження цього вельми цінного зібрання. Мова йде про кодекси та їх фрагменти латинською мовою, німецького походження (латинською і німецькою мовами), які в процесі опису були сформовані у три фонди за мовним принципом. Виняток становить хіба фонд 955 (опис 3), до складу якого входять фрагменти латинських рукописів (315 од. зб.). За кількісною характеристикою О. Бльоскіної у відділі рукописів РНБ на даний час зберігається 1617 од. зб. латинських рукописів V–XIX ст. Перші комплексні описи колекції рукописів РНБ були зроблені у XIX ст. професором Едуардом Муральтом, який займався каталогізацією переважно грецьких, а також частково латинських манускриптів. Загалом, діяльність Е. Муральта в тодішній Імператорській Публічній бібліотеці була плідною і для нього, і для установи, котрій він присвятив 26 років свого життя. Основна частина його наукової спадщини нараховує 23 позиції і буде ужитковою для візантиністів, істориків рукописної книги та істориків, які вивчають епоху “романтизму” в історичній науці.

Лише у першому десятилітті XX ст. з'являються перші повноцінні наукові описи середньовічних рукописів РНБ Антоніо Стерка (1910) і Жана Тібо (1912). Однак, перший детальний опис західноєвропейських манускриптів французькою мовою у 1920-х рр. уклала Ольга Добіаш-Рождественська, яка по праву вважається засновником Санкт-Петербурзької школи латинської палеографії. Перша частина “Найдавніших латинських рукописів V–VII ст. Публічної бібліотеки в Ленінграді” вийшла друком 1929 р., а друга, присвячена кодексам VIII–IX ст. була укладена у співавторстві зі Всеволодом Бахтіним. До публікації другої частини справа дійшла щойно у 1960-х рр., але дуже малим накладом (100 примірників) і неякісним друком на ротаторі. Ці каталоги до 1983 р. залишались єдиними публікаціями такого типу. У 1983 р. започатковано видання коротких облікових публікацій задля створення “Зведеного каталогу рукописів, що зберігаються в РСР” (ч. I). Станом на 2008 р. співробітники відділу рукописів РНБ підготували нові інвентарні описи всього фонду рукописів V–XIX ст. Зараз в РНБ відбувається другий етап всеохопної наукової каталогізації фонду, що є продовженням традиції О. Добіаш-Рождественської.

У своїй статті О. Бльоскіна задекларувала амбітну мету – наукова каталогізація кодексів IX–XV ст. З перспективи 2013 р. це виглядає наступним чином: у 2005 р. вийшов каталог “Латинські рукописи XIII ст.”, а в 2012 р. – “Латинські рукописи XIV ст.”, опрацьовані доктором історичних наук Людмилою Кисельовою.

Західноєвропейські ілюміновані рукописи XIII–XVI ст. з колекції РНБ відомі серед науковців своїми декоративними особливостями. Окремі рукописи збереглися до наших часів лише в одному примірнику, тобто належать до унікальних і нерідко

користуються посиленою увагою дослідників. Завідувач сектору західних рукописних фондів РНБ Наталія Єлагіна звернулася до одного з таких рукописів – “Пасторальна поема “Реньо і Жаннетон”: від інтерпретації ілюстрацій до питання про авторство”. Авторка детально характеризує філіграні паперу, чорнило, лінування аркуша. До визначення виду письма очевидно вкралася технічна помилка, оскільки вказано, що письмо рукопису – “французька бастарда кінця X ст.” Як відомо бастарда, як вид готичного письма виникає щойно наприкінці XIV ст. Скрупульозний аналіз наявної історіографії у трактуванні геральдичних сюжетів, а також сукупної іконографії манускрипту дозволив дослідниці дійти висновку, що авторство “пасторалі” слід приписувати П’єру де Юріону – герольду Рене Анжуйського. Зрештою, на можливість такої атрибуції вказував у 1920-х рр. філолог-романіст Володимир Шимарьов. Реатрибуція, яку запропонувала авторка, не пояснює, однак, іншого питання. Чи П’єр де Юріон є автором, переписувачем та ілюмінатором водночас? На 68 сторінці Н. Єлагіна цитує А. де Лаборда, який вказував на мистецьку композицію мініатюр, але дещо недбалу і грубувату манеру виконання. Це можна вважати аргументом на доказ того, що над ілюстративною частиною тексту працював не ілюмінатор, а сам автор.

У статті Катерини Золотової “Текст та ілюстрація: досвід ідентифікації сюжетів у середньовічній рукописній книзі” йдеться про аналіз італійської Біблії другої половини XIII ст. (РНБ). Авторка запевняє, що московська Біблія XIII ст. з Болоньї вирізняється своєю іконографією. Персонажі історизованих ініціалів (ініціали з історією) тримають в руках сувої-філактерії з біблійними текстами. З усіх складових частин Біблії найвиразніше вирізняється Псалтир, іконографія якого не схожа на інші відомі в науці болонські Псалтирі XIII – початку XIV ст.

Публікація Інни Мокрецової “Два маловідомі французькі рукописи XIII ст. зі скрипторія хрестоносців в Акрі” проливає світло на історію побутування та особливості структури рукописних книг, які входили до колекції Петра Дубровського і насправді є частинами одного манускрипту. На основі аналізу розміру аркушів, тексту, його розміщення, виду письма, філігранних ініціалів, специфічної фактури пергаменту дослідниця доводить схожість “двох” кодексів з “Історією Святої Землі”, а відтак до єдиного ймовірного місця їх створення – одного зі скрипторіїв Акри, який обслуговував світські замовлення.

Східний (греко-слов’янський) блок складають 32 публікації. Стаття Михайла Бібікова є уточненням і доповненням до вже існуючих описів і досліджень оксфордських списків “Запитань і відповідей Анастасія Синаїта”, чим продовжує справу вивчення візантійського прототипу “Ізборника Святослава” 1073 р.

Грецькій палеографії та картвелології присвячена стаття Алессандро Бруні. В центрі уваги автора – новітні методики у передатуванні, тобто реатрибуції рукописних пам’яток східнохристиянської традиції, в яких уміщено переклади візантійських текстів. Картвелологія – міждисциплінарна галузь гуманітарного знання, предметом вивчення якого є Грузія. Таким є загальнотеоретичне визначення розуміння цього поняття. У вужчому значенні – це лінгвістичний напрям, що ґрунтується на вивченні картвельських мов. На думку А. Бруні, грецька палеографія зі своїм дослідницьким інструментарієм та потенціалом може дати вихід картвелології на нові горизонти. Засновок свого тексту А. Бруні будує на прикладі постаті Євфимія Афонського (бл. 955–1028), який був одним із ктиторів Іверського монастиря й провадив перекладацьку діяльність, зокрема з грецької на грузинську мову. Перекладацька робота була організована Євфимієм на Афоні та ґрунтувалася на залученні

грецьких оригіналів за методикою вільного перекладу тексту. Ідентифікація грецьких оригіналів, які лягли в основу перекладених текстів, пов'язана з автографами іверського писаря Феофана. Чи не вперше цю думку висловив Борис Фонкич, досліджуючи бібліотеку Іверського монастиря початку XI ст. Однак у науці іноді трапляються парадокси. Один з відомих картвелологів ХХ ст. Корнелій Кекелідзе співставляв переклади Євфимія з грецькими оригіналами та виявив значні розбіжності. Виявилося, що текст перекладу у 18 фрагментах не відповідав оригіналові. Цей факт спонукав іншого картвелолога Мішеля ван Есбрука (1934–2003)¹ до подальших пошуків та перегляду існуючих даних. Він ідентифікував переклади зі “вставками” Євфимія із одним рукописом Ватиканської бібліотеки. У колофоні цього манускрипту вказано ім'я його копіста – Феофан. Таким чином припущення Б. Фонкича та інтерпретація А. Бруні абсолютно життєздатні, підтвердженням чого є конкретна пам'ятка.

Однією з ключових тем збірника є перегляд атрибутованих раніше в науковій літературі відомих пам'яток писемності через розширення міждисциплінарних зв'язків, врахування нових палеографічних і кодикологічних методик, виявлення, наукового опису синхронних та діахронних рукописів. До такого типу публікацій можемо віднести нове дослідження Хлудовського псалтиря, здійснене Галиною Биковою та Еліною Добриніною (“Результати дослідження Хлудовського Псалтиря середини IX ст. в процесі реставрації”, с. 45–49). Від грудня 2002 р. рукопис, який зберігається в Державному історичному музеї (ДІМ) у Москві, знаходився на реставрації у Всеросійському художньому науково-реставраційному центрі ім. акад. І. Е. Грабаря. У процесі реставраційних заходів провадилися уточнюючі дослідження М. Панкової та Б. Фонкича, які дозволили скорегувати датування пам'ятки. Питання мініатюр чи датування Хлудовського Псалтиря мають свою історіографію². Автори статті зосередилися на поновленні шарів мініатюр, завдяки яким відомий цей манускрипт. Фахівці вдалися до аналізу окремих пігментів фарб, які визнавалися як основні для авторизації шару живопису. У підсумку з'ясувалося, що заставки і позначки для цитат повністю відповідають манері та стилю IX ст., а фарба синього насиченого кольору, яка раніше викликала стільки сумнівів, належить до органічних, а відповідно й автентичних елементів авторських мініатюр IX ст. Однак, за застереженням авторів, опублікований текст містить попередні висновки з комплексного вивчення особливостей мініатюр. Потребує дослідження генеза чорних контурів фігур і рис облич на зображеннях.

Стаття Маргарити Бичкової “Палеографічні і кодикологічні особливості рукопису XVI ст. з творами Максима Грека з Національної бібліотеки в Парижі” (с. 50–53) також є попереднім дослідженням, що й обумовила авторка. Попри анонсований подвійний характер теми, головний акцент зроблено на кодикологічній частині: особливості доповнень втрачених частин книжкового блоку після реставрації, нумерації аркушів,

¹ Муравьёв А. Мишель ван Эсбрук // *Символ. Журнал христианской культуры*. – Париж; Москва, 2006. – № 52. – С. 323–337.

² Див., зокрема: Ундольский В. М. Описание греческого кодекса Псалтири, IX–XII в., с современными изображениями, принадлежащего А. И. Лобкову // *Сборник на 1866 год, изданный Обществом древнерусского искусства при Московском Публичном музее*. – Москва, 1866. – С. 139–153; Амфилохий (Сергеевский). *Археологические заметки о греческой псалтыри, писанной в конце IX в., принадлежащей действительному члену Общества древне-русского искусства при Румянцевском Московском музее и других обществ А. Н. Лобкову, с снимками Символ веры, Херувимской песни и некоторых других песней на 12 страницах*. – Москва, 1866; Кондаков Н. П. Миниатюры греческой рукописи псалтыри IX века из собрания А. И. Хлудова в Москве // *Древности: труды Московского археологического общества*. – 1878. – Т. VII, вып. 3. – С. 162–183; Щепкина М. В. *Миниатюры Хлудовской Псалтыри. Греческий иллюстрированный кодекс IX века*. – Москва, 1977; Лазарев В. Н. *История византийской живописи*. – Москва, 1986.

асигнуваннях зошитів, коректорських правках XVI ст., коментарях та поясненнях. Власне палеографічний аналіз фігурує тут побіжно.

Вузьюкою за змістом, але важливою для розуміння грецького навчального канону поствізантійського періоду, є публікація І. Вознесенської “Рукописний збірник учбового змісту Миколи Семеновича Головіна”. Навчальні заклади вищого типу почали виникати у Московському царстві завдяки діяльності вчених-греків – братів Іоаникія та Софронія Ліхудів. Наслідком існування цих шкіл стали спеціальні навчальні збірники з граматики, так звані “матиматарії”, що містили різні тексти і вправи. Про збірники такого типу і йдеться в публікації. Авторка аналізує особливості паперу, його філіграні, заповнення текстом аркушів, кількість переписувачів (7 осіб, включаючи власника). Найбільш цікавою, на думку І. Вознесенської, є прикінцева частина збірника, оскільки там розміщені листи учнів братів Ліхудів давньогрецькою мовою, які адресувалися реальним історичним постатям кінця XVII ст. В інших випадках учні писали один одному, відступаючи від класичного канону формуляра листів, до якого їх привчали. Історія побутування та особливості збереження окремих особливо цінних щодо хронології чи декору рукописних пам’яток завжди викликали інтерес у кодикологів і книгознавців. Пам’яткою такого масштабу є “Codex Purpureus Petropolitanus” – чи не найвідоміший манускрипт св. Письма (VI ст.). Лора Герд підготувала статтю “Нереалізований проект купівлі Патмоських аркушів Пурпурового кодексу”. Його основна частина (182 арк.) зберігається у відділі рукописів РНБ, 6 аркушів у Ватиканській бібліотеці, а 33 аркуші у бібліотеці Патмоського монастиря св. Іоана Богослова.

Анна Захарова у статті “Традиція ілюстрування лекціонеріїв у Візантії” підводить підсумки щодо спостережень над цим типом богослужбових книг. Ілюстративний цикл лекціонеріїв будувався не на іконографічних зразках, а на основі календаря, і залежав від структури тексту. Короткий і поширений ілюстративний цикл ведуть, на думку авторки, свій родовід від Четвероевангелія. Формування поширеного ілюстративного циклу дослідниця датує третьою чвертю X ст.

У повідомленні “Дві мінеї з монастиря Іоанна Продрома Петра” Анниклара Катальді Палау розглянула два кодекси XII ст. – паризький і московський, які походять з одного монастиря – Продрома Петра. Як зазначає дослідниця, обидві мінеї мають схожу структуру тексту, його розміщення на аркушах, кількість рядків та ідентичні за принципом використання червоного і синього чорнила. Мінея, яка зберігається в Парижі, – авторизована, її переписав писар Феоктист; московська ж мінея без вказівки на автора. Якихось ширших гіпотез чи міркувань авторка не подала. Цілком можливо, що обидва рукописи не тільки належали монастиреві Продрома Петра в Константинополі, але й були там переписані кількома писарями, які працювали над комплектом міней. Саме тому система укладення канонів, розміщення тексту, кількості рядків, кольору чорнил для певних фрагментів мала бути ідентичною.

Подальше вивчення і каталогізація грецьких рукописів неможливе без детального аналізу доробку попередників. У публікації Ірини Лебедєвої про Володимира Бенешевича і каталог грецьких рукописів Державної публічної бібліотеки (тепер Російська державна бібліотека) проаналізовано внесок відомого російського візантолога у справу каталогізації грецького рукописного фонду ДПБ. В. Бенешевич пропрацював у стінах ДПБ шість років і був розстріляний під час сталінських репресій у 1938 р. За шість років він описав у чорновому варіанті весь комплекс грецьких рукописів з різним ступенем деталізації. Укладення каталогів рукописів вимагає від дослідників-книго-

знавців не тільки глибоких знань із палеографії, кодикології та інших спеціальних історичних наук і галузей історії, а й копіткої праці. Справу В. Бенешевича продовжила його учениця Євгенія Гранстрем, а після неї Ірина Лебедева, Лора Герд, Ірина Вознесенська та Еліна Добриніна. На сьогодні описано 959 од. зб.

Маргінальні знаки належать до цікавого, а часом і складного для розуміння явища у палеографічних і книгознавчих дослідженнях. Одному з них присвячена стаття Жанни Левшиної – “Маргінальний знак геліакон у слов’янських Требниках (попередні зауваги)”. Авторка проаналізувала 470 грецьких і слов’янських рукописів IX–XVI ст. Геліакон виявлено у 51 кодексі, до складу якого входять не тільки Требники. Використання цього знаку зауважено в чотирьох Требниках сербської редакції.

Спадщина видатних палеографів минулого недаремно привертає до себе увагу сучасних вчених. Сучасникам притаманно забувати або просто не знати про важливі наукові здобутки, які у свій час могли пройти непоміченими в наукових колах. Саме така доля спіткала незначну за обсягом, але важливу за значенням публікацію Івана Каманіна, місце якої в кириличній палеографії важко переоцінити³. Загалом увага до доробку яскравих науковців XIX ст., коли кристалізувалося наукове знання і накопичувався джерельний матеріал, може дати навіть цілком неочікувані результати. Також це дозволяє точніше відтворити сам історіографічний процес у деталях. Стаття члена-кореспондента РАН Ігоря Медведєва “Російський Монфоко: з неопублікованого листування архимандрита Амфілохія” належить до такого типу. Постає Павла Сергієвського-Казанцева (1818–1893), більше відомого під іменем Амфілохія, є добре зною в науці за чотиритомною працею “Палеографічний опис грецьких рукописів IX–XVII ст.” І. Медведєв відкриває лабораторію праці вченого на основі неопублікованого листування. В одному з листів до Миколи Румянцева Густав Розенкампф назвав Амфілохія “російським Монфоконом”, оцінивши його внесок у справу дослідження й опису грецьких рукописів.

Дві статті написані на пограниччі кількох спеціальних історичних наук: палеографії, хронології, нумізматики й кодикології. Йдеться про тексти “Лічильні знаки господарських документів XIX ст. Комі-Зирян і писемність Стефана Пермського” Бориса Морозова й Рема Симонова, а також “Цифрові системи в арабо-християнських і грецьких рукописах IX–XVII ст.” Дмитра Морозова.

Людмила Мошкова підготувала статтю “Еволюція почерку як дослідницька проблема (на прикладі писарської книги Деревської п’ятини кінця XV ст.)”. У процесі вивчення джерела авторка виділила декілька проблем: 1) запозичення; 2) вплив; 3) послідовність почерків. Усі проблеми чи питання можна звести до однієї загальної тези – трансформація почерку в колективній праці (чорнове й чистове переписування) над книгою вписів.

Стаття Георгія Парпулова “Перші копії Паноплії догматики (ДІМ. Син.гр. 387, Vat. Gr.666)” стосується кодикологічних і палеографічних особливостей відомого компілятивного твору візантійського богослова та екегета Євтимія Зігабена (?–1118) “Panoplia Dogmatica”.

До історії вивчення рукописних іменних колекцій можна віднести статтю Тетяни Подкупко “Колекція рукописів В. І. Григоровича у фонді Одеської державної науко-

³ Поле Т. А. О применении метрического метода в русской палеографии // *Советские архивы*. – 1987. – № 1. – С. 45–52.

вої бібліотеки ім. М. Горького”*. Віктор Григорович вважається відомим російським славістом українського походження. У фондах ОННБ ім. М. Горького зберігається частина особистих документів В. Григоровича, а також частина слов'янських рукописів з його колекції⁴. Серед них кодекси XI ст. (3), XIII ст. (3), XIV ст. (1), XV ст. (9), XV–XVI ст. (1), XVI ст. (9), XVI–XVII ст. (1), XVII ст. (5), XVII–XVIII ст. (1), XVIII ст. (7), XIX ст. (5 од. зб.).

Євгеній Пчолов у статті “Літера ё в російській абетці і писемності” спробував простежити появу та чітку артикуляцію “ё” в документальних і наративних пам'ятках середньовіччя та ранньомодерного часу, а також особливості його позначення на письмі у XVIII ст.

Вивчення особливостей письма в ранньомодерну й новочасну епоху (XVI–XVII ст.) має важливе значення для розуміння формування сучасних національних алфавітних систем, визначення взаємозв'язку каліграфічних норм і ділового, “шкільного”, повсякденного письма. Джаміля Рамазанова у публікації “Грецька каліграфія Балкан кінця XVI – першої половини XVII ст. (школа Луки Бозеу)” акцентує увагу на перспективах вивчення грецької книжності, зокрема каліграфії у поствізантійський період. Територіальні рамки дослідження охоплюють Дунайські князівства, а основна увага звернена на побутування літургійного мінускула на цих теренах. Авторка, ведучи мову про існування на Балканах і Християнському Сході в другій половині XV–XVII ст. декількох різновидів літургійного мінускула, не розділяє поняття стиль і тип письма. Ми мусимо добачати різницю між класифікаційними означеннями письма та їх ієрархічності – від загального до часткового. Це можна відобразити у схемі *тип* → *вид* → *стиль* письма. Аналіз палеографічних та кодикологічних характеристик рукописних пам'яток дозволив виявити нові зразки письма “школи” Луки Бозеу. Один з цих рукописів зберігається в ОННБ ім. М. Горького. Дж. Рамазанова дійшла висновку про абсолютну каліграфічність літургійного мінускула, створеного Лукою Бозеу.

У публікації Олександра Самінського “Східні витоки і константинопольські джерела оздоб рукопису Австрійської національної бібліотеки Theol. gr.154” простежено становлення уявлень про Тлумачне Четвероєвангеліє третьої чверті XI ст. та особливості його багатого декору, а відтак перейдено до ймовірної локалізації пам'ятки. Автор порівняв декор Віденського рукопису з Ватиканським і Афонським, які були продуктом імператорського скрипторію в Константинополі XI ст. Східні сирійські мотиви в оздобі окремих таблиць канонів можна, на думку О. Самінського, пояснити тим, що у третій чверті XI ст. імператорський скрипторій поповнили вихідці з сирійсько-візантійського Сходу.

Стаття Олексія Сергеева називається “Атрибуція окремих сербських рукописів XIV ст. зі збірки Бібліотеки Академії Наук”. Автор здійснив порівняння фрагментів паперових Службеників і встановив їх материнські кодекси, які були результатом праці одного писаря. Аналогічна атрибуція проведена щодо Збірника слів і повчань (так званий “кодекс М. П. Петровського”).

З'ясування усіх аспектів давніх алфавітних систем у слов'ян неминує наштовхується на вивчення лічильних знакових систем для обліку предметів продажу чи обміну.

* Від 17 вересня 2009 р. змінила свою назву, тепер Одеська національна наукова бібліотека ім. М. Горького.

⁴ Мочульський В. *Описание рукописей В. И. Григоровича.* – Одесса, 1890; Копыленко М. М., Раппопорт М. В. *Славяно-русские рукописи Одесской государственной научной библиотеки им. М. А. Горького // Труды отдела древнерусской литературы.* – 1960. – Т. 16. – С. 543–553.

Ще у 1960-х рр. до цієї проблеми зверталася Лідія Жуковська. Нові археологічні знахідки “бірок-сорочок” спровокували дослідників ще раз повернутися до цієї теми. У статті Рема Симонова “До питання про греко-візантійську нумерацію як найдавнішу писемну систему у слов’ян” детально розглянуто особливості зарубок і трактування трикутників, що поставлені один на одного як подвоєння грецької “дельти” (4+4=8). Безперечно, що факт використання літерної цифрової системи у східних слов’ян у дофонетичний період є цілком вірогідним явищем. На це вказують як окремі нарративні джерела (Костянтин Багрянородний, Чорноризець Храбр), так і археологічні, якими оперує автор. Зарубки на лічильних бірках, особливо другої половини X ст. підтверджують наявність у слов’ян так званих “черт” і “різ” для письма (за Храбром)⁵, зокрема фіксування лічильних одиниць. Однак, ці зарубки навряд чи мають спільне коріння з греко-візантійською буквенною системою, використання котрої також відображено у творі “Про письмена” Чорноризця Храбра.

Кінець XVIII ст. і перша половина XIX ст. були часом відкриття чи віднайдення давніх пам’яток писемності, історії, літератури. До цього процесу були залучені як колекціонери, так і вчені того часу. Серед колекціонерів виділявся вже згадуваний Петро Дубровський, який привіз з Франції велику колекцію рукописних пам’яток. На шпальтах тогочасної періодики з’являлася різна, часто суперечлива інформація, зокрема про рукописи з бібліотеки Анни Ярославни, які потрапили до Публічної бібліотеки завдяки П. Дубровському. Сам власник вельми неохоче демонстрував примірник “молитовника Анни Ярославни”, що засвідчено перебігом перевірки “Депю манускриптів” у 1811–12 рр. Пізніше, в середині XIX ст. прозвучали скептичні заяви щодо оригінальності “молитовника Анни Ярославни” та підозра щодо фальшування кінцевих приписок відомими містифікатором, істориком і дилетантом-археографом Олександром Сулакадзевим (с. 184). Сучасна російська історіографія небезпідставно вважає безпосередньо Сулакадзева автором дописки на звороті 367 аркуша церковного Уставу XIII–XIV ст. про належність рукопису Анні Ярославні, дружині французького короля Генріха I⁶. О. Сіренов досить обережно говорить щодо безпосередньої причетності П. Дубровського до фальсифікації провенієнційного запису. Можливо П. Дубровський не міг відрізнити кириличного рукопису з київського скрипторію від рукопису сербської редакції. Однак фальшивий запис про його приналежність Анні Ярославні з’явився вже після перевезення колекції Дубровського до Петербурга. Пізніше небажання показувати і залишити у фонді цей рукопис з боку Дубровського можна пояснити тим, що він чітко знав про неавтентичність цієї приписки, яку, мабуть, сам і замовив, бажаючи привернути увагу до своєї колекції рукописів, де були набагато цінніші примірники зі скрипторіїв періоду ранньоевропейського середньовіччя. На початку XIX ст. не всі сучасники ще усвідомлювали величезну цінність його збірки. “Лихоманка старовини”, слабко розвинена історична й палеографічна критика джерел спричинилася до того, що в російському інтелектуальному середовищі кінця XVIII – початку XIX ст. з’явився цілий ряд містифікаторів, істориків-самоуків, колекціонерів, які або на віру сприймали фальшиві пам’ятки, або брали безпосередню участь в процесі підроблення. Окрім О. Сулакадзева можна назвати Антона Бардіна, який активно тиражував “Слово о полку Ігоревім”, на що купилися

⁵ Брайчевський М. *Походження словянської писемності* / вид. 3-тє. – Київ, 2007. – С. 35–37 та ін.

⁶ Каган М. Д. Сулакадзев Александр Иванович // *Энциклопедия “Слова о полку Игореве”*: в 5 т. – Санкт-Петербург, 1995. – Т. 5. – С. 79–82; Пыпин А. Н. *Подделки рукописей и народных песен*. – Санкт-Петербург, 1898. – (Памятники древней письменности). – С. 1–17 та ін.

граф Олексій Мусін-Пушкін та Олексій Малиновський, про що писав історик Михайло Погодін. На питання, чи були рукописи з бібліотеки Анни Ярославни у колекції П. Дубровського, О. Сіренов віднайшов задовільну відповідь, хоча у процесі з'ясування появи фальсифікатів вчений не повністю володіє історіографією проблеми, зокрема серед наукового апарату немає праць Олександра Пипіна та Маріанни Каган. Ще одним дивним фактом слід вважати твердження автора на початку статті про “найбільш ранній датований кириличний рукопис Остромирове Євангеліє” (с. 177). Подібна теза є далеко не новою і кочує з підручника в підручник, зустрічається у наукових публікаціях, хоча ще від 1978 р. відома праця Лідії Жуковської про Реймське Євангеліє. Вона встановила, що кирилична частина пам'ятки більш давня, аніж Остромирове Євангеліє 1056–1057 рр. та інші рукописи XI ст.⁷ На сьогоднішній день встановлено, що кирилична частина є найстарішим кодексом із середовища княжого скрипторію першої половини XI ст.⁸

Якщо говорити про зовнішню критику документального джерела, то найбільше можуть допомогти у цьому питанні палеографія і дипломатика, оскільки аналізується не тільки чистова сторона тексту документа, а й усі помітки, маргіналії, дорсальні записи на звороті. Застосування обох методик дозволило Олені Степановій підготувати статтю “Автографи перекладачів з грецької мови Посольського приказу в XVII ст.”

Історично склалося, що книжкове письмо як проблема палеографічних студій розроблена дослідниками докладніше, аніж канцелярське письмо, тобто документальне. Це у статті “Книжкове письмо в сербських грамотах XIV–XV ст.: проблема писарів, достовірності і датування актів” вдало зауважив Анатолій Турілов (с. 195–202). Факт застосування в сербських грамотах книжкового письма (установ, півустанов) був обділений увагою в сербському джерелознавстві. Атрибуція авторства грамот на основі аналізу книжкового письма, використаного під час написання документа дозволяє виявляти пізніші фальсифікати.

Галина Тюріна подала історіографічний екскурс “Каталогізація грецьких рукописів у Європі у XVIII – початку XIX ст.”, де йдеться не тільки про етап розвитку палеографії як науки, а й про формування “практичної кодикології”, що тоді осмислювалося виключно як частина об'єкту палеографічних досліджень. Як годиться, дослідниця розпочала свій виклад від Бернара де Монфокона, точніше, від виходу його фундаментальної праці “Palaeographia Graeca...” (Париж, 1708), а потім укладеного ним “Каталогу грецьких рукописів бібліотеки герцога Куалена” (Париж, 1715). Натхненником Б. Монфокона у справі каталогізації грецьких рукописів виступив Пітер Ламбек (Lambeck, Lambecius; 1628–1680) – німецький історик і хранитель палацової бібліотеки у Відні⁹, автор восьмитомного каталогу рукописів Віденської королівської бібліотеки (с. 203). До появи у 1715 р. каталогу Монфокона у країнах Європи вийшло 6 каталогів, які охоплювали як невеличкі, так і об'ємні збірки грецьких рукописів з більшим чи меншим ступенем деталізації опису. У 1716 р. з'являється друком “Каталог друкованих і рукописних книг Публічної бібліотеки Лейденського університету”. Каталог Монфокона вигідно вирізняється серед аналогічних видань XVI – початку XVIII ст. усталеною і чіткою структурою опису, який ґрунтується на основі палеографічних спостережень. У 1739 р. виходить ще одна праця

⁷ Жуковская Л. П. *Реймское евангелие: история его изучения и текст.* – Москва, 1978. – С. 4.

⁸ *Реймське Євангеліє Анни Ярославни* / автор тексту В. С. Александрович. – Львів, 2010. – С. 24.

⁹ *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона.* – Санкт-Петербург, 1896. – Т. 17 (33): Култаюй–Лед. – С. 294.

Монфокона “*Bibliotheca bibliothecarum manuscripta nova...*”, пов’язана з вивченням рукописних зібрань. Пізніше вийшли й інші каталоги грецьких рукописів з бібліотек Італії (Венеція, Флоренція), Російської (Москва) й Британської імперії (Лондон), Німеччини (Нюрнберг), Нідерландів (Лейден), Австрії (Відень). Автори та укладачі цих каталогів не врахували палеографічної методики Б. Монфокона. Виняток становить перша частина каталогу Мадридської королівської бібліотеки, яку видав іспанський філолог Хуан Іріарте (1702–1771). Г. Тюріна справедливо вважає цю працю другим науковим виданням після монфоконівського. Третім виданням з науковим рівнем опису став каталог грецьких рукописів з московських зібрань, над яким працював Христіан Маттеї (Ляйпціг, 1805).

З точки зору палеографії, кодикології і текстології привертає увагу стаття Олега Ульянова, присвячена надзвичайно важливому твору східного християнства, – “Діатак西斯” Патріарха Філофея: найдавніша редакція за афонськими списками і в перекладі митрополита Кипріяна (Vat. Slav. 14)”. Список перекладу “Діатаксиса” Філофея митрополитом Кипріаном зберігається у Ватиканській бібліотеці.

Працівник ДІМ у Москві Олена Уханова зважилася на ревізію атрибуції списку Учительного Євангелія Константина Преславського (ДІМ. Син. 262) у статті “Про один Київський скрипторій останньої чверті XI – початку XII ст.” (с. 225–229). У науковій літературі рукопис датують другою половиною XII – першою третиною XIII ст. з локалізацією до ростовського скрипторію. Авторка запевняє, що кодикологічний і палеографічний аналіз пам’ятки дає підстави стверджувати, що в роботі над її створенням було задіяно 13 писарів, які мали би працювати у великому скрипторії. Такий великий колектив, на думку О. Уханової, координував протокаліграф. Виконання цієї функції вона приписує п’ятому писареві. Аналіз особливостей почерків дозволив ідентифікувати ще два рукописи з підбірки книг філософсько-догматичного змісту, які також були створені у київському скрипторії, щоправда авторка не зазначила, про який саме скрипторій іде мова. Для поглиблення і розширення цього дослідження варто було б використати праці Сергія Висоцького, зокрема “Київська писемна школа X–XII ст.”

Надзвичайно важливою для грецької палеографії є замітка Бориса Фонкича “До питання про датування Codex Marchalianus (Vat. gr. 2125)”. На підставі наявної діакритики основного тексту і повної її відсутності в маргіналіях та ілюмінації можна передатувати пам’ятку не VII–VIII ст., а серединою IX ст.

Архів Великого князівства Литовського XV – першої половини XVI ст. фактично є синонімічним до поняття “книги Литовської метрики”. Проблема дослідження цього архіву чи корпусу книг належить до ключових у дипломатиці, архівознавстві, джерелознавстві, історії установ. Олег Хоруженко на основі шостої книги записів підготував статтю “Кодикологічний аспект проблеми початкового складу книг Литовської метрики”. За словами автора, до 2008 р. дослідники не вивчали кодикологічну структуру книг з метою відтворити їх первинний склад (с. 234). Кодикологічний аналіз дозволяє досить впевнено говорити про принципи укладення книг. Писар та його помічники передовсім намагалися копіювати цілісні комплекси документів, залишаючи наостанок не зшиті і розрізнені документи. Тому, на думку О. Хоруженка, аналіз датацій та видової специфіки документів себе вичерпав і приводить дослідників до взаємозаперечуючих висновків. Натомість кодикологічна методика є перспективним напрямком у продовженні вивчення цієї проблематики.

Теоретичні наукові розробки викликають більший інтерес, аніж практичні, прикладні праці, як не дивно це буде звучати. Протягом XIX ст. в Російській імперії тривав етап накопичення джерельного матеріалу та його історико-філологічної критики, помалу формувалася теоретичний багаж палеографії. Практичних курсів чи альбомів було надзвичайно мало. Тому поява у 1907 р. “Практичного курсу вивчення давнього російського скоропису для читання рукописів XV–XVIII ст.” Івана Беляєва (1860–1918) стала виховним етапом у вивченні й практичному освоєнні скоропису. Антоніна Чекунова у статті “І. С. Беляєв: Практичний курс вивчення давнього російського скоропису для читання рукописів XV–XVIII ст. М., 1907: погляд через 100 років” спробувала переглянути оцінки російської історіографії щодо цього науково-дидактичного видання, з’ясувати його місце серед напрацьованих подібного змісту у сфері палеографії (с. 242–255).

І. Беляєв не пройшов типового академічного вишколу, але відбувся як архівіст-практик із двадцятилітнім стажем роботи з архівними матеріалами, що й спровокувало його до написання праці по скоропису. Курс І. Беляєва для роботи з документами архівних фондів з виразним практичним спрямуванням зустріли не вельми дружньо і прихильно колеги-теоретики. Авторка пише про спробу Беляєва здобути Ломоносовську премію та різкі, навіть негативні оцінки вчених Павла Сімоні, Олександра Яцимирського, Євфимія Карського. Розвиток кириличної палеографії після 1907 р. показав, що чимало наукових і методологічних спостережень Беляєва були цілком слушними. В якості навчального посібника “курс” Беляєва випередив існуючі тогочасні навчальні видання, а окремі запропоновані ним методологічні прийоми знаходять своє застосування і сьогодні (с. 255).

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського належить до найбільших в Україні установ, що зберігає унікальну, рідкісну та особливо цінну рукописну спадщину. Євгеній Чернухін повторно¹⁰ звертається до розгляду колекції давніх актів митрополита Андрея Шептицького у статті “Колекція давніх актів митрополита Андрея Шептицького: склад і проблеми опису” (с. 256–264). Після насильницької ліквідації Української греко-католицької церкви у 1946 р. документальна спадщина родинного архіву митрополита Андрея Шептицького, а також частина документів Львівської митрополічної греко-католицької консисторії опинилися під загрозою знищення¹¹.

Такими були історичні обставини, за яких великий і цінний документальний масив потрапив до фондів відділу рукописів Бібліотеки Академії наук у Києві. Ці документи назад до Львова вже не повернулися і тепер складають XVIII фонд. Є. Чернухін детально аналізує специфіку фонду за хронологією, матеріалом, мовою, тематикою, дипломатичним змістом. За обсягом фонд налічує 608 од. зб., серед них 243 грамоти на пергаменті. Хронологічно документи охоплюють XIV – 40-ті роки XX ст. Автор дійшов до висновку, що документальний склад митрополічної консисторського фонду (Київ) та фонду Львівської греко-католицької консисторії (Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 201) не збігаються за складом і сумнівно,

¹⁰ Перша публікація тексту: Чернухін Є. К. Архів Львівської греко-католицької митрополічної консисторії та архів Андрея Шептицького в Інституті рукопису НБУВ ім. В. І. Вернадського: погляд археографа та питання реконструкції джерел // *Рукописна та книжкова спадщина України*. – Київ, 2007. – Вип. 11. – С. 3–15.

¹¹ Скоцилас І. *Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII–XVIII ст.: Львівсько-Галицько-Кам’янецька спархія*. – Львів, 2004. – Т. 2: Протоколи генеральних візитацій. – С. XXXIV.

що після Другої світової війни органи НКВС вилучали документи з цілісного фонду консисторії. Ймовірно, митрополит Андрей у процесі роботи над своїми зацікавленнями міг вилучати окремі документи, які пізніше просто не повернулися назад через воєнні лихоліття та повоєнну радянську окупацію земель Західної України. Як наслідок, документи у складі архіву митрополита, як “ідеологічно шкідливі” потрапили до столичного Києва.

Фахівець у сфері джерелознавства, спеціальних історичних наук та історії стародрукованої книги XVI–XVIII ст. з Історико-архівного інституту Російського державного гуманітарного університету Юлія Шустова підготувала статтю “Азбучні ряди у східнослов’янських друкованих букварях кінця XVI–XVII ст.” В основу дослідження покладено друковані кирилицею букварі українського, білоруського і московського походження. Авторка, розпочавши від львівського “Букваря” (1574 р.), простежує кількісний, порядковий склад літер кирилиці та їх графіко-орфографічні варіанти. Цікаво, що в українських букварях і граматиках 70–90-х років XVI ст. спостерігаються відмінності у кількісному складі “азбучних рядів” (41, 45 літер). Наприклад, у віленській “Граматиці” (1618 р.) кількість літер в абетці складає 47 графем (с. 276). Особливу увагу Ю. Шустова приділяє рукописній “Граматиці” (1643 р.) Івана Ужевича, укладеній в Парижі. У ній наводяться декілька варіативних “азбучних рядів”, зорієнтованих на півуставну і скорописну графіку, ділову сферу вжитку. Вивчення східнослов’янських букварів XVI–XVIII ст. дозволило зробити низку висновків, зокрема, що абетка не була суворо регламентованою, стабільною системою (с. 295), а навпаки, варіативним літерно-графічним рядом.

Mykola IL’KIV-SVYDNYTS’KYI:

Paleografija i kodikologija: 300 let posle Monfokona.

Materialy Mezhdunarodnoj nauchnoj konferentsii, Moskva, 14–16 maja 2008 g. / redkol.: B. L. Fonkich (otv. red.) i dr. Moskva, 2008. 295 p.

Стаття надійшла до редакції 3. 10. 2013

Прийнята до друку 26.12.2013